

John Donne és a konverzió paradoxona

Ferencz Gyöző

John Donne-t (1572–1631) elsősorban költőként tartja számon a kulturális emlékezet, de az is köztudott róla, hogy a XVII. századi Anglia egyik nevezetes konvertitája volt. Költészete — konverziója mint választóvonal mentén — élesen tagolódik két részre, szerelmi és vallásos lírára. (Nem feledkezve meg persze ifjúkori szatíráiról és későbbi episztoláiról sem, amelyeket egyébként ugyanez a demarkációs vonal szel ketté.) Megjegyzendő, hogy Donne XX. századi újrafelfedezésének apostola, T. S. Eliot maga is konvertita volt: bár apja és anyja is unitárius volt, ír dadája nemegyszer katolikus templomba vitte, és — életének egy jóval későbbi szakaszában — beért az anglikán egyházba, s annak anglo-katolikus szárnyához csatlakozott.

John Carey brit irodalomtörténész ezzel a mondattal kezdte nagy visszhangot kiváltott Donne-monográfiáját: „Donne-nal kapcsolatban az első dolog, amelyet meg kell említeni, hogy katolikus volt; a második pedig az, hogy elárulta hitét.”¹ Donne tehát áttért, katolikus nézőpontból ezért tekinthető heterodoxnak, vagyis eretneknek, vagy pedig aposztatának, azaz hitehagyónak. Anglikán nézőpontból azonban lépése értelmezhető úgy is, mint *metanoia*, azaz megtérés. A katolikus családba született költő elhagyta üldözött felekezetét, és felvette az államvallást. Ez különös fénytörést ad a legkorábbi, 1591-ben készült arcképe körül olvasható spanyol nyelvű mondatnak: „Antes muerto que mudado”. Előbb hal meg, mintsem megváltozik. Ennek ellenére, bár nem tudni, pontosan mikor, az anglikán egyház tagja lett, és pályafutását a londoni Szent Pál-székesegyház espereseként, a kor egyik legnagyobb hatású prédikátorként fejezte be.

A konverzió bibliai archetípusa kétségkívül Pál apostol, akiről Donne utolsó munkahelyét elnevezték. A lelki folyamat önelemző leírásának ősforrása pedig Szent Ágoston, Aurelius Augustinus *Vallomásai*. Mindkettő fontos igazodási pontot jelentett egy olyan időszakban, amikor a konverzió emberek sokaságának eleven problémája volt. Annyira sok embernek, és oly eleven, hogy Molly Murray Donne *19. szonett*-jét idézve — *Oh, to vex me contraries meet in one*² (Vas István fordításában: „Ó, mennyi kínzó ellentét terem / szívemben”) — azt mondja, a vers első négy sorának beszélője, lírai énje maga a kora modern Anglia is lehetne: az egész nemzet-

¹ „The first thing to remember about Donne is that he was a Catholic; the second, that he betrayed his Faith.” John CAREY: *John Donne. Life, Mind and Art*. Faber and Faber, London 1990. (1981) 1.

² A versidézetek forrása: John DONNE: *The Complete English Poems*. C. A. PATRIDES (szerk.). Everyman's Library — Alfred A. Knopf, New York — London — Toronto 1991; és John DONNE: *A szerelem istensége*. Lazi Könyvkiadó, Szeged 2007.

nek állandó „szokásává” lett a vallási változás.³ Ez egyben azt is jelenti, hogy Donne áttérése egy széles és szövevényes összefüggésrendszerben vizsgálható: történelmi, társadalomtörténeti és teológiai keretben. A közvetlen életrajzi vonatkozások ebben az esetben nemcsak érdekesek, hanem egyenesen nélkülözhetetlenek, hiszen Donne példája mint esettanulmány értelmezendő. Irodalomtudományi szempontból pedig a konverzió esetleges poétikai következményeinek feltárása vezethet eredményre. Mindezen túl azonban Donne konverziótörténetének van egy általános, akár metaforikusnak tekinthető esztétörténeti jelentése is. Donne belső küzdelme a kor legfőbb teológiai kérdéseivel ugyanis olyan modellt nyújt, amely más korok más-fajta intellektuális problémáira adott válaszkísérletként is alkalmazható.

A történelmi-egyház-történeti háttér

Donne áttéréseinek szélesebb történelmi-egyház-történeti háttere nem ismeretlen a nem szakmai közönség előtt sem. Az Anglikán Egyház (*Church of England*) 1534-ben, VIII. Henrik uralkodása idején szakadt ki a Katolikus Egyházból. Az ürügyet az szolgálhatta, hogy VII. Kelemen pápa nem volt hajlandó felbontani a király házasságát Aragóniai Katalinnal. Valójában mélyebben húzódó, gazdasági okok is hozzájárultak ahhoz, hogy VIII. Henrik válaszképpen saját magát nyilvánítsa az angliai egyház fejévé. Angliában ettől kezdve a felekezeti kérdés áthatotta az élet szinte minden területét. Az 1534. évi parlament elfogadta az egyházi kérdéseket rendező egyházfőségi rendeletet (*Act of Supremacy*), és ezzel létrehozta a nemzeti egyházat, amely a királyt ruházta fel az egyházi jövedelmek, birtokok feletti rendelkezés, valamint az egyházi törvénykezés jogával. Egyidejűleg megszüntette a pápai hatalom jövedelemforrásait, s kolostorokat záratott be. 1539-ben léptette érvénybe a hat hittételt (*Six Articles*), amelynek értelmében az angol egyház lényegileg, tehát liturgiájában, dogmatikájában katolikus maradt, csak éppen nem ismerte el a pápa fennhatóságát. VI. Edward 1553-ban kihirdetett negyvenkét hittétele viszont a kálvinizmus tanításaihoz (de nem az egyházhhoz mint intézményhez)⁴ közeledett. A katolikus Tudor Mária azonban visszavonta Edward hittételeit, és uralkodása alatt (1553–1558) rövid és átmeneti katolikus visszarendeződés kezdődött. Így amikor (az egyébként protestáns) I. Erzsébet 1558-ban trónra került, Anglia vallási kérdésben megosztott volt. Erzsébet kompromisszumos módon állította vissza a protestáns hittételeket, de 1559-ben azért módosította az ima- és liturgiakönyvet, a *Book of Common Prayer*t, és 1563-ban újból elrendelte a kötelező eskütételt (*Act of Supremacy*): a parlamentben az alsóház tagjainak fel kellett esküdniük a királynőre mint az anglikán egyház fejére. 1570-ben a pápa kiközösítette a királynőt, aki válaszul százhuszonöt, összeesküvést szervező jezsuitát kivégeztetett. 1571-ben a parlament elfogadta az anglikán egyház harminckilenc

³ Molly MURRAY: *The Poetics of Conversion in Early Modern English Literature. Verse and Change from Donne to Dryden*. Cambridge University Press, Cambridge 2009. 1.

⁴ Köszönöm Déri Baláznak, hogy felhívta figyelmem erre a finom, de fontos megkülönböztetésre.

hittételét. Eszerint egyedül a hit üdvözít, és az anglikán hit egyedüli forrása a Biblia. Az egyház elfogadja a Szentháromság tanát, de csak a keresztség és az úrvacsora szentségét ismeri el. A tisztítótűz létezését tagadja. Nem fogadja el a kálvini eleve elrendelés tanát, viszont elismeri a kegyelemre való kiválasztottság elvét.

Az Anglikán Egyház tehát függetlenné vált Rómától. Az egyházat, amelynek legfőbb joghatósága és feje a mindenkori uralkodó, a püspökök vezetik, akiket az uralkodó nevez ki. A XVII–XVIII. század fordulóján a katolikusokat üldözték, a puritánok viszont elégedetlenek voltak az anglikán vallásgyakorlattal. I. Jakab (1603–1625) uralkodásának elején, 1605-ben az ún. lőpor-összeesküvés (*The Gunpowder Plot*) során, amely a történelem egyik korai fanatikus terrorakciója lett volna, ha meg nem hiúsítják, katolikus összeesküvők a parlament nyitoulásán fel akarták robbantani a Lordok Házát. Jakab a leleplezés után bevezette a katolikus ellenszegülők elleni törvényt (*Popish Recusant Act*, 1605), majd valamivel később a hűségeskü-törvényt (*Oath of Allegiance*, 1609). A hűségeskü megtagadása büntetést vont maga után. Ha a katolikusok hajlottak volna is a kiegyezésre, az 1606 szeptemberében kiadott pápai bréve, amely elítélte az esküt, ezt lehetetlenné tette. Bonyolította a helyzetet, hogy George Blackwell, az angliai katolikus missziós klérus hivatalos vezetője mégiscsak felesküdött a királyra, és egy pamfletben saját példájának követését ajánlotta a katolikusoknak. A pápa ekkor egy második brévét adott ki, és kiátkozta a küldöttet. A pápai brévékre maga I. Jakab király válaszolt egy 1607-ben névtelenül megjelent írásban.

Donne áttérése

Donne ezen a ponton tevőleges szerepet vállalt az anglikanizmus és a király védelmében. Nem tevőlegesen azonban születésétől az angol felekezeti ellentétek feszültségének volt kitéve. Prominens katolikus családba született ugyanis, anyai ágon felmenői az egyik legismertebb katolikus családhoz tartoztak. Ennek a családnak volt tagja John Heywood drámaíró és Sir Thomas More (azaz Morus Tamás) is.

Az Erzsébet-korban önmagában nem számított bűnnek katolikusnak lenni, de a vallás gyakorlása már az volt. Mindenkinek kötelező volt az anglikán istentiszteleten részt venni, aki ezt elmulasztotta, havi húsz font bírságra volt kötelezhető, ez egy iskolai tanár éves fizetésének felelt meg.⁵ Felségárulásnak számított, ha a jezsuita rend tagja a királynő földjén tartózkodott, bűncselekmény volt jezsuitát vagy szemináriumi papot rejtegetni. A hatóság emberei a katolikusok házait gyakran felforgatták, bujkáló papok után kutatva. A katolikusok sérelmeiket nem tudták orvosolni, zsarolhatókká váltak, és csak személyes kapcsolatokon keresztül tudták érdekeiket érvényesíteni, hiszen nem vállalhattak közhivatalt, nem szerezhettek egyetemi fokozatot. A katolikusüldözésnek mégis számszerűen viszonylag kevés áldozata volt: 1585-től (amikor minden katolikus papnak negyven napon belül felségárulás terhe mellett

⁵ CAREY (1. jz.) 1.

el kellett hagynia Angliát) és 1603 (Erzsébet uralkodásának vége) között száz papot és ötvenhárom világi személyt ítéltek halálra, igaz ezek egy részét nyilvánosan kibebezték.⁶ A katolikusok következképp félelemben és elszigeteltségben éltek. Donne ebben a légkörben nőtt fel, látott kivégzéseket is. Katolikus nevelői voltak, európai műveltséget szerzett, nem érintette meg a bontakozó angol patrióta szellem. Viszont eredetiben olvasta Dantét, Rabelaist és Aretinót. Közvetlen környezetében több rokona is a katolikusüldözés áldozatául esett. Nagypja, John Heywood 1564-ben elmenekült az országból. 1574-ben egy házkutatás során letartóztatták, majd kivégezték Thomas Heywoodot, Donne nagybátyját. Két másik nagybátyja, Ellis és Jasper jezsuita lett (Jasper ezzel vagy ezért jól induló karrierjét áldozta fel). Elfogták, börtönbe vetették, ahol John Donne anyja többször meglátogatta, aki egyszer a fiát is magával vitte. Őt és bátyját egy évvel fiatalabbnak mondták az iskolában, hogy végzésükkor, 16 éves korukban ne kelljen aláírniuk a harminckilenc hittételt. Ez katolikusok között általános gyakorlat volt.

Donne 1584-ben iratkozott be az oxfordi egyetemre, a londoni Lincoln's Innbe 1592-ben lépett be, itt egy évet kellett tanulmányokkal eltöltenie. A két dátum között életéről nem maradt fenn adat. Valamikor ifjúkorában valószínűleg utazást tett Spanyolországba, talán ekkor. A londoni Lincoln's Innben, ahol a földbirtokos nemesség gyerekei inkább társadalmi életet éltek, mintsem az ügyvédi pályára készültek, Donne hamar vezető szerepre tett szert. 1593-ban testvére szobájában letartóztatták William Harringtonot, akit azzal vádoltak, hogy katolikus pap. Donne bátyját, Henryt is elhurcolták, a kínzások alatt Harringtonra vallott, akit 1594. február 18-án kivégeztek (felnégyeltek). Henry később a börtönben halt meg, pestisben.

Ez Donne-nak nem csak nagy veszteséget jelentett, hanem veszélyt is: nyilvánvalóan őt is figyelték. Mivel ekkor már huszonegy éves volt, apai örökségét megkapta, tehát független lett. Választania kellett, hogy a katolikusüldözés minden hátrányát elszenvedje-e, beleértve a kínhalált, vagy áttér, ami viszont a hívő lélek számára elvárható, halálos bünt jelentett.

Nem tudni, pontosan mikor tagadta meg a katolicizmust (ha ugyan az áttérés megtagadást is jelentett). Valószínűleg nem köthető egyetlen pillanathoz, döntéshez. Ha így volt, akkor nem a páli, hanem az ágostoni utat járta be. Noha Augustinus a *Vallomások* (*Confessiones*) VIII. könyvének XII. fejezetében arról az élményről számol be, hogy egy csodálatos hang intésére „teljesen megtér”,⁷ maga a tizenhárom könyvből álló mű a folyamatos, részleges, majd regressziók leküzdése során fokozatosan teljessé váló megtérés élményének lenyomata. Donne áttérésében nagy szerepet játszhatott, hogy számára a vértanúság visszataszító perspektíva volt, a kiegyezés viszont egyre vonzóbbá vált.⁸ Áttérésének megértésében segít, de végső magyarázatot nem ad, hogy a világi tisztségviselők is csak akkor tölthettek be bizonyos állásokat, ha elfo-

⁶ CAREY (1. jz.) 3.

⁷ Aurelius AUGUSTINUS (ford. Városi István): *Vallomások*. Gondolat, Budapest 1982. 240–243.

⁸ CAREY (1. jz.) 7.

gadták az angol nemzeti egyház dogmáit. Donne tehát hiába végzett jogi tanulmányokat, katolikusként nem juthatott megfelelő alkalmazáshoz. Amikor 1597-ben Egerton főpecsétőr alkalmazásába került, anglikánnak kellett mutatnia magát. Egerton egyébként maga is hitváltó volt. Donne 1601-ben parlamenti képviselő lett, azaz nyilván letette a hűségesküt. Nem sokkal később házassági botránya miatt — patrónusa lányát titokban feleségül vette, emiatt rövid időre börtönbe került — elvesztette állását. Egy évtizeden át hiába próbált akár magán-, akár állami alkalmazást találni, nem járt sikerrel. Időközben négy gyereke született (később még több is), folyamatos anyagi gondok között élt.

Donne ebben a helyzetben kapcsolódott be nyilvánosan a felekezeti vitába I. Jakab király oldalán. Jakab király 1607-ben *An Apologie for the Oath of Allegiance* (A hűségeskü védelmében) címmel vitairatot adott ki, amelyre a jezsuiták gúnyiratokkal válaszoltak, ezért 1608–1609-ben javításokkal, előszóval ellátva újra kiadta. Donne-t érdekes módon nem a jezsuiták ellentámadása, hanem William Barlow lincolni püspök gyenge pamfletje ingerelte fel, amely színvonalatlanul érvelt a protestáns ügy mellett.⁹ Donne *Pseudo-Martyr* című műve tehát hozzászólás a vitához, amely arról folyt, hogy az angol katolikusok tegyenek-e hűségesküt Jakab királyra. Maga az eskü egyébként mindössze annyit követelt, hogy az eskütevő ne kövessen el gyilkosságot az ellen, akit a római pápa kiátkoz. Donne műve amellett érvel, hogy a katolikusoknak le kell tenniük az esküt. Már a címe is egyértelműen arra utal, hogy Donne értelmetlennek tartotta a katolikusok vértanúságát. Írásának két, összefüggő alaptétele van: a katolikusoknak le kell tenniük a hűségesküt, illetve azok, akik amiatt voltak kitéve szenvedésnek, mert nem tették le, nem tekinthetők mártírnak. Mivel azonban célja az volt, hogy meggyőzze a katolikusokat, hangneme nem ellenséges.¹⁰ Persze azért nevetségessé teszi a katolikus „babonákat”, kigúnyolja a szentek „képtelen” cselekedeteit, és a feltétlen engedelmességnek különösen a jezsuiták által hangoztatott követelménye ellen is szót emel, ami egyébként felfogható vallomásnak is: ő már rég képtelen volt magát bíráló nélkül alárendelni egy eszmének. Személyes érintettségét mutatja, hogy a vitairatban saját, nehéz útjára is visszatekint.¹¹

Ugyanakkor feltűnő, hogy a kor nagy vitájában a természetjog és hit ütközéséről Donne a *Pseudo-Martyr*-ban a király isteni jogára hivatkozik,¹² míg a *Biathanatos*-ban (Erőszakos halál), amelyet valószínűleg a *Pseudo-Martyr*-al egy évben írt, ugyanerről a kérdéstről kételkedéssel nyilatkozik.¹³ Azáltal, hogy Donne azt mondja, semmi, ami történik, nincs a természetjog ellen, hiszen minden a „természetben” történik, kiüríti a szó jelentését. Carey szerint azonban arról van szó, hogy a *Pseudo-Martyr*-ban

⁹ R. C. BALD: *John Donne — A Life*. Clarendon Press, Oxford 1986. 218.

¹⁰ BALD (9. jz.) 224.

¹¹ CAREY (1. jz.) 14–15.

¹² John DONNE (szerk. John CAREY): *The Major Works*. Oxford University Press, Oxford 1990. 191–192.

¹³ John DONNE (szerk. Neil Rhodes): *Selected Prose*. Penguin, Harmondsworth, Middlesex 1987. 64.

a *Biathanatosszal* ellentétben — nem éppen becsületos módon — kompromisszumot kötött.¹⁴

A mű megjelenése után azonnal Roystonba ment, hogy személyesen adjon át egy példányt a királynak. Mivel a királynak kényes helyzetben sietett a segítségére, a vitairat hatására Donne előnyös helyzetbe került. A BA-fokozat átugrásával tiszteletbeli MA-fokozatot kapott Oxfordban, s a canterbury-i érsek Francis Baconnel együtt említette mint a kor két nagy gondolkodóját.¹⁵ Azt persze nem lehet eldönteni, hogy Donne mit gondolt valójában, érvei mennyire tükrözték álláspontját. De a feltehetőleg 1594–1595 körül írt *III. szatírája* alapján, amelyet népszerű kiadásokban „A vallásról” (*On Religion*) címmel nyomtatnak ki, és amelyről például John Carey azt írja, hogy nem egy meggyőződéses katolikus verse („Not the poem of a convinced Catholic”),¹⁶ valamint a családjában történt tragédiák ismeretében feltelezhető, hogy nem állt tőle távol a gondolat, amelyhez érveket sorakoztatott fel.

1610-ben *Conclave Ignati* címen előbb latin nyelven, hogy egész Európában olvashassák, majd 1611-ben angolul, saját fordításában *Ignatius, His Conclave* (Ignác konklávéja) címmel szatírárt adott ki a jezsuiták ellen. Ebben Loyolai Szent Ignác a pokolban vitában bizonyítja be, hogy a Sátánéhoz mérhető pusztítást okozott a földön; büntetésként a pokolból is kivetik, és a Holdra száműzik, remélve, hogy ott kevesebb kárt tud tenni. *The Courtier's Library* (Az udvari ember könyvtára, 1611?) című, életében kiadatlan szatírája viszont, némiképp meglepő módon, protestánsellenes, a kormány kémeit és mézárosait undorral ábrázolja, igaz, a művet Donne ritka latin könyvek katalógusának álcázza.¹⁷

A király — Donne csalódására, aki világi állást remélt — sürgette, hogy legyen lelkes.¹⁸ Megjegyzendő, hogy valamivel korábban, 1607-ben Thomas Morton, Durham korábbi püspökének levelére, amely arra ösztönözte, hogy válassza a papi hivatást, lépjen be az anglikán felekezetbe, elutasítóan válaszol: nincs felkészülve rá.¹⁹ Donne határozottan úgy vélte, csak az választhatja a papi hivatást, aki bizonyos a megváltásában, ő pedig nem volt bizonyos.²⁰ Ezek az évek tehát, 1607 és 1610 között komoly válságban teltek. 1611-ben új patrónusát, Sir Robert Druryt kísérte külföldi útjaira. Visszatérve Londonban élt, és hiábavaló erőfeszítéseket tett, hogy világi álláshoz jusson. 1614-re egyértelművé vált, hogy nincs más választása, mint lelkészséget vállalni. Innentől kezdve egyházi pályafutása már egyenes volt. 1615. január 23-án szentelték pappá a londoni Szent Pál-székesegyházban. Ebből az alkalomból saját

¹⁴ CAREY (1. jz.) 19.

¹⁵ BALD (9. jz.) 226–227.

¹⁶ DONNE (12. jz.) 424.

¹⁷ CAREY (1. jz.) 21–22 és John DONNE (szerk. Evelyn Mary SIMPSON; ford. Percy Simpson): *The Courtier's Library, or, Catalogus librorum aulicorum incomparabilium et non vendibilium*. Nonesuch Press, London 1930.

¹⁸ BALD (9. jz.) 227.

¹⁹ BALD (9. jz.) 205–207.

²⁰ BALD (9. jz.) 233.

terve alapján új pecsétet csináltatott, amelyen Krisztus egy horgonyra van felfeszítve.²¹ Már 1616-ban prédikált a király előtt. I. Jakab hamar és határozottan megkedvelte, biztos jele ennek, hogy rendszeresen, összesen 31-szer prédikált az udvarban. 1621. november 22-én lett a Szent Pál-székesegyház esperese. Donne tehát évtizedes teológiai kutatás és önvizsgálat után döntött az áttérés mellett.

Első életrajzírója, Isaac Walton szerint halálakor ezernégyszáz szerző műveiről maradtak fenn többnyire saját kézzel írt jegyzetei.²² Király- és következőképp anglikánpárti vitairatai, a *Pseudo-Martyr* és az *Ignatius His Conclave* mellett leveleiben, prédikációiban és egyes verseiben olykor amellet foglal állást, hogy többféle felekezet is elvezet a megváltáshoz. 1609-ben, tehát a *Pseudo-Martyr* megírása előtti évben egy levélben barátjának, Henry Goodyernek azt fejtegette, hogy mindkét fél oldalán van igazság. A király és a pápa követelése önkényes.²³ A szószékről is többször elmondta ugyanezt.²⁴ Prédikációiban a felfogások kiegyenlítésére törekedett, a szélsőséges álláspontokat elutasította.²⁵

Donne teológiai gondolkodása

Donne teológiáját a vallástudományi szakirodalom hosszú időn át eklektikusnak és elsősorban politikai célzatúnak tartotta, ezért nem is foglalkozott vele komolyabban.²⁶ Szinte minden elemzője egyetért abban, hogy teológiai felfogását valóban nem lehet egyetlen szűkebb irányzatba sem besorolni, vallási tárgyú művei ugyanabban a kérdésben igen rövid időszakon belül különböző következtetésekre jutnak, és még csak valamiféle fejlődési irányt is nehéz lenne kitapintani. Teológiája különféle eszmék idioszinkratikus keveréke. Ám mindvégig kimutatható az a szándék, hogy felmutassa, mi az, ami az egyházat összetartja, és elítélte, ami vizályt, szakadást idéz elő. Prédikációi ennek megfelelően nem vitairatok, hanem látomások. Nem nézetei mellett érvel bennük, ezért azok alapján nem lehet egyértelműen leírni teológiáját. Nézetei személyes sorsából, az állam és az egyház viszonyából és korának egyházi vitáiból fakadtak. Ezeket ötvözte a Szentháromság-tan alapján egységes, de személyes teológiává. Személyessé, mert végső célja kettős volt: önmaga kibékítése az anglikán

²¹ BALD (9. jz.) 305.

²² Izaak WALTON: „The Life and Death of Dr Donne, late Deane of St Pauls London (1639)”, in H. W. GARROD: *John Donne Poetry and Prose with Izaak Walton's Life*. Clarendon Press, Oxford 1946. xvi–xlv (xxxvi).

²³ John DONNE: *Letters to Severall Persons of Honour (1651)*. A facsimile reproduction with an introduction by M. Thomas HESTER. Scholars' Facsimiles & Reprint, Delmar, NY 1977. 160–164.

²⁴ CAREY (1. jz.) 15.

²⁵ Jeanne SHAMI: „Labels, Controversy, and the Language of Inclusion in Donne's Sermons”, in David COLCLOUGH (szerk.): *John Donne's Professional Lives*. D. S. Brewer, Cambridge 2003. 135–157 (157).

²⁶ Jeffrey JOHNSON: *The Theology of John Donne*. D. S. Brewer, Cambridge 1999. ix.

egyházzal és a két egyház újraegyesítése.²⁷ Amennyiben mégis beszélhetünk Donne esetében egységes teológiáról, az a kiegyenlítés teológiája volt.²⁸

A katolikus teológia szerint a bűnbeesett ember isteni megmentéséhez megvannak a kegyelem hatékony eszközei, az Egyház és a szentségek. A protestáns teológia szerint azonban az egyház, a szentségek nem hoznak üdvösséget (személyes megváltást), az csak a hit eredménye lehet, ez azonban nem egyszerűen Isten létezésében való hit (hiszen a Sátánnak is van tudása, úgy is mondhatnánk, hite Isten létéről), hanem annak a bizonyossága, hogy ha az egyén üdvözülni akar, az nem saját erőfeszítései által történik, hanem Isten ajándékképpen, azaz az ember egyedül semmit nem tehet üdvössége érdekében.

John Carey szellemes elemzésében meggyőzően fejti ki, hogy Donne problémája, helyzete folytán, paradox módon az anglikán egyház által elutasított puritán felfogás dilemmája volt: ahhoz, hogy részesüljön a megváltásban, azt kell hinnie, hogy meg van váltva, ehhez azonban meg kell váltatnia, hiszen másként hogyan hihetné? Donne elhagyta a katolikus egyházat, de ezzel nemcsak az anglikán egyházba, hanem a „két-ségek birodalmába” is belépett.²⁹ Költészetében ennek a traumatikus élménynek lenyomata egyrészt a *III. szatír*ája, amelyben még azt hitte, hogy egyéni erőfeszítéssel elnyerheti a megváltást, másrészt a szent szonettjei, amelyekben el kellett ismernie, hogy előbb Istennek kell lépnie: a bizonyosságnak kívülről kell jönnie.³⁰ Az áttéréssel, versei, levelei, prédikációi és más prózai művei alapján bizonyosan állítható, elvesztette a bizonyosságot. Donne stratégiája ebben a helyzetben nem a menekülés, hanem a szembenézés volt. Ezért, mint Molly Murray írja, költészetét, amennyiben kifejezi a vallási áttérés problémáját, a konverzió poétikája határozza meg.³¹

Donne felfogása abban tért el az anglikán egyház más híveitől, hogy azok többnyire cáfolni igyekeztek a katolikusok érveit, ő viszont meg akarta győzni a katolikusokat, hogy tegyék le az esküt.³² Célja ugyanis az volt, hogy véget vessen a katolikusok „értelmetlen” önfeláldozásának.³³ Mivel ifjúkorában az üldözött katolikusok közé tartozott, együttértett velük, de világosan látta fanatizmusuk veszélyeit. Barátját, Goodyert — Richard Strier szerint 1607-ben vagy 1608-ban,³⁴ M. Thomas Hester szerint 1609 májusában vagy júniusában³⁵ — egy levélben óvta, nehogy fele-

²⁷ JOHNSON (26. jz.) 146–147.

²⁸ Peter E. MCCULLOUGH: „Donne As Preacher at Court. Precarious «Inthronization»”, in COLCLOUGH (szerk.) (25. jz.) 179–204 (192–193).

²⁹ CAREY (1. jz.) 42–43.

³⁰ CAREY (1. jz.) 43.

³¹ MURRAY (3. jz.) 7.

³² Johann P. SOMMERVILLE: „John Donne the Controversialist. The Poet As Political Thinker”, in COLCLOUGH (szerk.) (25. jz.) 73–95 (76).

³³ SOMMERVILLE (32. jz.) 94–95.

³⁴ Richard STRIER: „John Donne Awry and Squint. «The Holy Sonnets», 1608–1610”, *Modern Philology* LXXXVI (1989) 357–384 (357).

³⁵ DONNE (23. jz.) 100.

kezetet váltson (történetesen katolizáljon). Saját megküzdött példája nyomán élete későbbi éveiben is gyakran intette a keresztényeket, nehogy áttérjenek, hiszen minden felekezet megváltást ad, a hitváltás viszont olyan, írta az idézett levélben Goodyernek, mintha egy érméről eltüntetik az arcképet. Lehet újat nyomni rá, de az mindig torz lesz: „Néha láthatsz olyan érmét, amelyről eltávolították az arcképet, hogy egy újat nyomjanak rá, de az ferde, félrecsúszott. Épp így van többnyire az elmével is, amelyet különböző benyomások érnek. Nem fogom, Önnek sincs szüksége rá, hogy összehasonlítsam a [hit]vallásokat. Isten kegyelmének útjai átvezetnek mindkét mezőn; kegyelmének testvér említi ezek, s noha mindkettő meg van fertőzve és be van szennyezve, nem egyformák.”³⁶ Ezt az utóbbi kitéletet egy másik mondatban világítja meg. Az áttérés „azért nyugtalanít, mert idáig az engedetlen puritánok, most meg a túl engedelmes pápisták kísértének meg”.³⁷

Teológiájára erősen hatottak a páli levelek: Szent Pál apostol, mint arra a bevezető bekezdésekben már utaltam, a konverzió archetípusa. Már Walton is Pálhoz hasonlítja Donne-t.³⁸ Barbara Kiefer Lewalski úgy látja, hogy Donne, Herbert, Vaughan, Traherne és Taylor a megváltás protestáns értelmezésű páli paradigmáját követték, különösen a Rómaiaknak írt levél gondolatát: „Nincs igaz egy sem” (R 3,10); lírájuk ennek a gondolatnak érzelmi állomásait jeleníti meg, sőt, Donne prédikációiban is hasonló kategóriákban beszélt.³⁹ És valóban, az 1627. május 6-án elhangzott prédikációjában ezt mondta: „Áldott legyen az Úr, aki, mivel nem változik és a színe sem változik, minket is változás és színeváltozás nélkül fogad el, úgy, ahogy vagyunk; és ellenségeinket olyan mérsékletre inti, amely illik azokhoz, akik azt kívánják, hogy az egyház valóban katolikus legyen, egy nyáj egy karámban, egyetlen pásztor gondjára bízva, bár nem egyforma a színük és külső és rendtartási kérdésekben gyakorlatuk nem egyezik meg.”⁴⁰ Megjegyzendő, hogy a „disciplinarian” szó a puritánokat is jelentette.

³⁶ „You shall seldome see a Coyne, upon which the stamp were removed, though to imprint it better, but it looks awry and squint. And so, for the most part, do mindes which have received divers impressions. I will not, nor need to you, compare the Religions. The channels of God mercies run through both fields; and they are sister teats of his graces, yet both diseased and infected, but not both alike.” DONNE (23. jz.) 101–102.

³⁷ „This I have feared, because hertofore the inobedient Puritans, and now the over-obedient papists attempt you.” DONNE (23.) 101.

³⁸ WALTON (22. jz.) xxix.

³⁹ Barbara Kiefer LEWALSKI: *Protestant Poetics and the Seventeenth-Century Religious Lyric*. Princeton University Press, Princeton 1979. 24–25.

⁴⁰ „Blessed be that God, who, as he is without change or colour of change, hath kept us without change, or colour of change, in all our foundations; and he in his time bring our adversaries to such a moderation as becomes them, who do truly desire, that the church may be truly Catholic, one flock, in one fold, under one Shepherd, though not all of one colour, of one practice in all outward and disciplinarian points. Amen.” (John DONNE: *Sermons*. Brigham Young University Harold B. Lee Library Digital Collections, <http://contentdm.lib.byu.edu/cdm/compoundobject/collection/John>

Azonban az is látnivaló, hogy Donne esete épp a fordítottja Pálénak: Pál Saulként a keresztények üldözője volt, *Az apostolok cselekedetei* szerint az úton hirtelen megvilágosodás érte (Act 9): éppen azok adják meg a választ problémáira, akiket üldözött. Saul meghal, és Pálként új hitében újjászületik. Donne ezzel szemben az üldözött felekezethez tartozott, és ami legalább ilyen fontos: nem érte hirtelen megvilágosodás, hanem lassú, évtizednyi vívódás után tért át új hitére. Amikor pedig áttérése az anglikán hitre megtörtént, a katolikus Donne nem halt meg. De Jack Donne igen. 1619-ben egy levelében a *Biathanatos*ról azt írja, hogy nem Dr Donne, hanem Jack Donne műve.⁴¹ A konverzió tényén túl azonban mégiscsak közös Pálban és Donne-ban, hogy — a Pál megtérését identitáspolitikai szempontból elemző Daniel Boyarin szerint — Saul megingott korábbi hitében, mint egyetlen igazságban (azaz az egyetlen kiválasztott nemzet, törzs eszméjében).⁴² Új hite befogadó és elfogadó, akárcsak Donne-é.

Donne felfogására hatott Augustinus, amennyiben az áttérés megtérés, amelyre a *lux securitatis* vetül. Mivel azonban kizárólag ebben látta bizonyítékát az egyén szellemi hitelességének, Donne mindvégig kínzó kétségek között őrlődött, ahogy a már idézett 19. *szonett* emblematikusan megfogalmazta. Áttérése lassú folyamatossága is az augustinusi mintát követte. Augustinus is csak hosszas vívódás után, harminckét éves korában keresztelkedett meg és tért vissza szülőföldjére, ahol először pappá, majd 395-ben püspökké szentelték.

Azonban a kínzó kétségek Donne költészetét már azelőtt is átszabdalták, hogy az áttérést komolyan fontolóra vette volna. Csábító gondolat egész költészetét ebből a konfliktusból levezetni. John Carey szerint a korszak költői a petrarcai mintát variálták verseikben a megközelíthetetlen, hidegszívű, kegyetlen úrnőről. Donne azonban egy-két esetet leszámítva nem ezt a mintát követte, őt a hűség, állhatatosság, változékonyság kérdése izgatta: hogy ti. a nő hűséges marad-e. Donne korai lírájának alapkérdése, mondja Carey, az emberi kapcsolatok állandósága: saját lelkiismereti problémáját vetíti rá a férfi-nő kapcsolatra.⁴³ Ezt látszanak igazolni az egyidejűleg kettős, vallási és világi jelentésben használt szavak. Például a „Goe, and catch a falling starre” kezdetű versben (Eörsi István fordításában „Kapj el hulló csillagot”) a *pilgrimage* (’zarándoklat’), *Change* (Változás) című versében a *faith* és *apostasie* (’hit’ és ’hitehagyás’), a *Bracelet*-ben (Karperec) az *angel* (’angyal’), a *Canonization*-ben (A szerelem megszentelése) maga a cím, valamint a *hermitage* (’kolostor’) szó szerepel kettős, vallási és világi értelemben. Számos más, szintén nem istenes versében előfordulnak vallási motívumok, a *The Relique* (Az ereklye) és a *The Funerall* (A temetés) is kigúnyolja a „katolikus bálványimádást”.

Donne/id/3236/rec/8 – hozzáférés 2012. március 11.) (Az idézet második felét idézi Frank KERMODE: *John Donne*. Longman, Burnt Mill, Harlow, Essex 1978. 30.)

⁴¹ DONNE (12. jz.) 283.

⁴² Daniel BOYARIN: *A Radical Jew. Paul and the Politics of Identity*. University of California Press, Berkeley — Los Angeles — London 1994. 39.

⁴³ CAREY (1. jz.) 24.

Konverzió és költészet

A szakirodalomban lassan évszázados vita tárgya, hogy a *Szent szonettek*-ben mely felekezet meditációs módszerét követte. T. S. Eliot már 1930-ban észrevette, hogy erősen hatott rá Loyolai Szent Ignác lelkigyakorlata,⁴⁴ ezt később Louis L. Martz részletesen bizonyította is;⁴⁵ velük szemben azonban Barbara Kiefer Lewalski amellett érvelt, hogy a szonetteket a protestáns meditáció mintájára szerkesztette.⁴⁶

Az áttérés szempontjából tematikusan kiemelt jelentősége van a *III. szatírá*-nak. Ebben a korai versben, amely 1595 körül keletkezett, Donne a korban és saját helyzetében is figyelemreméltó távolságtartással kezeli a felekezeti kérdést. Voltaképpen nem lát értelmes indokot, hogy miért is választja valaki a katolikus vagy a protestáns felekezetet, miért veti alá magát valaki akár a pápának, akár az angol uralkodónak. A kereszténység igazságát nem vitatja, de a felekezeti választást lehetetlennek tartja. Feloldhatatlan ellentétet lát a készen kapott és nehezen megszerzett megváltás között. Ez a kérdés azonban már a tételes teológián is túlmutat. A versben mintha még mintha a katolikus beszélne. De a *III. szatíra* a keresés verse: önmeggyőzősi gyakorlat, amely azt bizonyítja, hogy Donne képes volt racionális érvekkel felülbírálni katolicizmusát. John R. Lauritsennek kétségtelenül igaza van abban, hogy a szatírák közül ez a legkevésbé szatirikus, és ez a legsötétebb: a személyiség önbecsülése összeomlani látszik.⁴⁷ Mint oly sokan hasonló helyzetben, Donne is arra a következtetésre jutott, hogy maga a keresés a cél.⁴⁸ Ez akár az intellektuális szabadság jele is lehetne, de a szellemi függetlenség és az öröklött hit konfliktusa áttételesen egész költészetét áthatotta. Paradoxonokra épülő költői és prédikátori retorikájában mintha ez a probléma fejeződné ki. Az áttérés kérdése tehát az „önmeghatározás krízise”. A kifejezést Molly Murray-tól kölcsönöztem, aki *The Poetics of Conversion in Early Modern English Literature* című monográfiájában a páli fordulat jellemzésére használja a „crisis of self-definition” kifejezést.⁴⁹

Ez persze valóban az egész kora modern Angliát jellemzi: az egész nemzetnek állandó problémája lett a vallási változás. Társadalmi, politikai és gazdasági körülmények kényszerítették az embereket váltásra, amelynek következtében egy fenyegetett közösség problémája kulturálisidentitás-konfliktusává nőtt. Donne áttérése végül is szabad identitásválasztásként is értelmezhető. Akárcsak jeles elődje, Pál apostol, hitváltásával ő is kultúrakritikus lett. Egyszemélyes döntésével azonban még a Szent Pál-székesegyház

⁴⁴ Idézi CAREY (1. jz.) 36.

⁴⁵ LOUIS L. MARTZ: *The Poetry of Meditation. A Study in English Religious Literature of the Seventeenth Century*. Yale University Press, New Haven — London 1962. 43–56.

⁴⁶ LEWALSKI (39. jz.) 264–275.

⁴⁷ JOHN R. LAURITSEN: „Donne’s Satyres. The Drama of Self-Discovery”, *Studies in English Literature, 1500–1900*. XVI/1 (1976) (*The English Renaissance*) 117–130 (126).

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ MURRAY (3. jz.) 8.

szószékéről sem járulhatott hozzá a két felekezet ellentétének feloldásához. De még saját kételyeit sem némíthatta el. Talán azért nem, mert a felekezeti vita lényege legalábbis részben politikai volt, Donne azonban, bizonyosságot keresve, teológiai kétségek között találta magát. H. R. Trevor-Roper a feudalizmus tizenhetedik századi általános válságára — amelyet Eric Hobsbawm a hanyatló feudalizmus és kibontakozó kapitalizmus összeütközéseként ír le⁵⁰ — adott lehetséges válaszok között ezt pesszimizmának, kiábrándultnak és cinikusnak tartja.⁵¹ Én inkább azt hiszem, Donne izgalmas intellektuális kísérletet végzett, hogy az önmagát szellemileg függetlennek valló modern individuum hogyan közelítsen elfogulatlanul egy olyan összetett problémához, amelynek megoldásához a korban nem álltak rendelkezésére megfelelő eszközök.

(Utóirat: Párhuzamok)

A XVI–XVII. fordulóján Angliában eleven kérdés volt a jó katolikus és a hű alattvaló ellentmondása. A magyar történelem ezeregyszáz éve hasonlóan eleven ellentmondások szünni nem akaró sorozata. Nomadizmus és letelepedés, pogányság és katolicizmus, katolicizmus és protestantizmus, a török és Habsburg-szövetség, haza és haladás, Trianon utáni németbarátság, angolszász orientáció vagy szovjet mintakövetés, a lelkiismeret konfliktusai az együttműködés és ellenállás között a különféle diktatúrákban, a túlélés vagy áldozatszerep a magyar történelem gályarabságokkal és kitelepítésekkel, zabrálással és gyilkossággal nyomatékosított, folyamatosan felkínált választása.

A személyes és közösségi identitás folyamatos ingamozgásai jól elemezhetők a vallási áttérésekben mint esettanulmányokban. És nemcsak a szűken vett katolikus-protestáns hitviták összefüggésében értelmezhető kortárs, Balassi Bálint istenes verseiben. Sajátos hasonlóság van John Donne, aki Walton szerint tizenkilenc éves volt, amikor nem tudván eldönteni, hogy milyen vallást kövessen, jogi tanulmányait abbahagyva minden erejével a teológia felé fordult⁵² és az életút felén betért az anglikán egyházba, valamint egy másik konvertita, Radnóti Miklós között, aki húszéves korában határozta el, hogy a tételesen sosem gyakorolt zsidó vallásból harminchárom éves koráig katolikus hitre tér át. Donne talán megmentette az életét áttéréssel, Radnóti akkor tért át, amikor életét már nem menthette vele, ettől persze életben maradhatott volna. Áttéréstörténetükben azonban nem ez a legfontosabb szempont. Hanem hogy mindkettőn egy olyan általános politikai krízishelyzetben döntöttek hit- vagy (ha úgy tetszik) identitásváltás mellett, amely radikális lépésüknek hallatlan jelentőséget ad, és nyugtalanító kérdések sokaságát veti fel. A konverzió paradoxona, hogy az áttérés óhatatlanul a bizonyosság elvesztésével is jár, valószínűleg sosem oldható fel. De a tudatot korábban nem észlelt dimenziók felé nyitja meg.

⁵⁰ E. J. HOBBSAWM: „The Crisis of the Seventeenth Century”, in Trevor ASTON (szerk.): *Crisis in Europe 1560–1660*. Routledge & Kegan Paul, London 1965. 5–58 (6 és 14).

⁵¹ H. R. TREVOR-ROPER: „The General Crisis of the Seventeenth Century”, in ASTON (szerk.) (50. jz.) 59–96 (81).

⁵² WALTON (22. jz.) 27.